

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация Пий-Хемского кожууна

МБОУ Хадынская СОШ

РАССМОТРЕНО

на заседании ШУМО ГЦ

Протокол № 1
от «28» 08 2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора по
ВР

Пиче-Оол А. М.
от «28» 08 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Монгуш Л. Ч.
Приказ № 25 от «22» 08 2023
г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

Внеурочной деятельности «Торээн дылым – эртине байлаам»

для обучающихся 5 – 9 классов

с. Хадын 2023

Тайылбыр бижик

«Тыва дыл» эртеминге 5-ки класска кичээлден дашкаар ажылдың тайылбыр бижии «Тыва дыл» эртеминге 5-ки класска кичээлден дашкаар ажылдың календарьтематиктиг планнаашкынны (КТП) башкы ажыл-чорудулгазының уг-шии, уругларның сонургалының болгаш кадыкшылының байдалынга дүүштүр, бөлүктөп дээш оон-даа өске аргалар-биле өскерттип ажылдап болур. КТП-ни боттандыраарда, электроннуг (чурагайлыг) өөредилге курлавырларын ажыглаарының аргаларын кичээнгейге алып, өөредилге-методиктиг материалдарны (мультимедийлиг программалар, электроннуг номнар болгаш пособиелер, электроннуг библиотекалар, виртуалдыг лабораториялар, оюннуг программалар, өөредилгениң чурагайлыг курлавырларының чыындызы) бар, белеткеп каан курлавырга даяныр, ол ышкаш башкы боду чогаадып тургузуп алгаш ажыглаар. 2022-2023 өөредилге чылында ажыглаттынып турган «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазында» (Тургузукчулары: ф.э.к. К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. 2021.) чамдык темаларның туруштары Федералдыг ажылчын программада (2023ч.) өскерли бергени-биле календарьтематиктиг план тургузарынга бергедээшकिनер туруп болур. Ынчангаш 2023-2024 өөредилге чылында федералдыг ажылчын программаже чоорту шилчииринге методиктиг дуза чедирер сорулга-биле чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны үшкү салгалдың ӨФКС негелделеринге дүүштүр немелделерни болгаш эдилгелерни Сарыглар Ч. А. ажылдап кылган. чижек прграммазынга даянып бижээн Тыва дыл – Азия диптиң төвүнде чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрээн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдиң аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптеринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар: • тываларның салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы бооп; • тываларның өгбелериниң чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынганы дыл болуп; • амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектерниң, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып; • сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы болуп; • өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп; • эртемде чаа ажыдыышкыннарның дылы болбушаан; • амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болуп, тыва чонга бараан болуп чоруур. делгемчип олураарын бадыткап турар. Төрээн дылдың

метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шиңгээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрээн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур. Кол школага 5 дугаар класска кичээлден дашкаар ажилга төрээн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары: • Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрээн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери; • төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры; • тыва дылды хүн бүрүдө амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажил-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шиңгээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр ботхыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшकिनерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери; • дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шиңгээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаптыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын

өөредилге ажил-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш

2. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТУҢНЕЛДЕР

«Төрээн (тыва) дыл» эртемни шиңгээткениниң түңнелдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнелдер.

Бот-тускайлаң түңнелдерге уругларны, бот-башкартынып (боттук туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүгө өөренип турарыны, утказын (өөредилге ажил-чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг: 6

российжи хамааты демнежилге деп билигниң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрээн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болурун угаап билири;

бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүң үндезиннерин билири;

төрээн тыва дылынга чүвө билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарыны, сонургалыны, болгаш билииниң деңгелини аайы-биле келир үеде мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралыны, ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттук туружун хүндүлээри;

назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрээн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазыны дүрүмнерин шиңгээдири;

Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдү шиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдусту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерже өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкарар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзаажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдириниң* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр: 7

амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;

чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;

бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;

ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажилдарны тургузуп билир;

сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажилдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;

өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандырары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;

сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;

чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;

сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;

бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;

удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;

ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;

чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунуң аргаларын сүмелээр;

бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.

өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;

тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдиң негелделерин хостуг ажыглаар;

ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;

8

сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар; бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;

бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш

*негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр,
байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;*

*бот-хайгаарал, бот-үнелелдің, шиитпир хүлээп алырының болгаш
өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажил-чорудулганың медреселдиг
шилелгезин боттандыраларының үндезиннерин шиңгээдип алыр.*

«Тыва дыл» эртеминге 5-ки класска кичээлден дашкаар ажылдың календарь-темалыг планы

№	Программаның кезээ	Кичээлдерниң темалары	Шактарның саны	Кичээлдин хевири	Өөреникчининг ажыл-чорудулгазы	Өөредилге курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде), башкыга удуртулга материалдары
	Кирилде кичээл	Тыва дыл кичээлинден дашкаар болур кичээлдерниң чуруму. Дылдар дугайында.	1	Кичээл таныштырылга	Кичээлдерниң сорулгазы болгаш даалгалары, болуп эртер чурумун билген турар.	Языки Азиатской части России Владимир Плунгян Постнаука https://youtu.be/chQ40BrR8h4 Тест о языковом разнообразии https://postnauka.org/tests/62865
		Өг-бүлевистинг дылы	1	Аас чугаа сайзырадыр	Кижининг төрөөн дылы ада-иезинден дамчып келген дыл болур деп билигни шиңгээткен турар (ийи-даа дыл бооп болур).	Төрөөн дыл деп терминниң тывылганын сонуургадыр. Өске дылдарда төрөөн дыл деп терминниң ажыглалын сонуургадыр, чижээ англи дылда mother tongue (ие дыл), немец дылда Muttersprache (ие дыл), алтай төрөл тил, хакас дылда төрөөн тил. Орус дылда родной язык.
	Фонетика.	Тыва дылдың ажык үннерининг онзагайы	1	Чугаа сайзырадыр кичээл	Тыва дылда чугаада өк-биле адаар ажык үннерни өк-биле адавас ажык үннерден ылгап билир. Бот-боттарының чугаазының онзагайын тодарадыр.	Тыва дылдың түрк дылдардан кол ылгалы өк-биле адаар ажык үннер дугайында билигни делгемчидип тайылбырлаар. Чугаа агымында өк-биле адаар сөстөрүниң адалгазынче кичээнгейни салыр.
		Фонетиктиг сайгарылга	1	Кичээл катаптаашкын	Фонетиктиг сайгарылга кылыр билиглерин быжыглаар	Чугаа органнарын хайгаарарын хайгаарадып өөредир. Тыва дылдың ажык эвес үннерининг орус дылдың азык эвес үннеринден ылгап өөредир.
		Интонация. Тыва	1	Чугаа	Интонация дугайында	Домактарның хевирлерининг аайы-биле тыва

		дылда интонация.		сайзырадыр кичээл (аудирование элементилерлиг)	билиглерни шингээдири	дылда чугааның интонациязының ылгалын катаптаар. Орус дылда (англи дылда) чугааның интонациязындан тыва дылда чугааның интонациязын ылгап өөредир.
		Дикторнуң интонациязы (тыва телевидениениң)	1	Чугаа сайзырадыр кичээл (аудирование элементилерлиг)	Тыва болгаш орус дылда интонацияның ылгап билир, телесюжеттерни медреселдиг дыңнаары, кичээнгейлиг болуру. Сөс домакка кичээнгейлиг болурун кижизидер.	https://gtrktuva.ru/ ГТРК «Тыва» каналдың кайы бир репортажын шилип ап (уругларның назы харынга дүүштүр), 2-3 мин. кезээн катап –катап дыңнадып, кичээнгейлиг дыңнаар чаңчылга чаңчыктырар.
Лексика и фразеология		Тыва дылдың латин алфавиди	2	Кичээл быжыглаашкын	Латин болгаш кирил алфавиттиң үжүктөрүн дүүштүрүп билир ужурлуг, латин графикага бижээн чүүлдү номчуп шыдаар аргалыг болур.	Латин болгаш кирил алфавиттиң ылгалдарын таныштырар. Ол үениң лексиказын сонургадып, үениң онзагайларын тодарадып болур.
		Тыва дылдың очулга словарьлары «Тыва – орус словарь», «Орус – тыва словарь»	1	Интерактивтиг кичээл	Дылдың словарьларының ужурдузанын билип алыр.	https://www.youtube.com/watch?v=EE_v_sEo-k 3-кү минутазындан 15 минутазынга чедир медээни көрүп болур.
		Төрээн черимниң аттарының төөгүзү. Тыва дылдың топонимиктиг	3	Кичээл шинчилел	Челер аттарының тыптыр аргалары, оон тайылбырын шингээдип алыр. Төрээн черинде	Б.К. Ондар Топонимический словарь тувинского языка. – Кызыл, 2007. Гус-черниң черлер аттарының электроннуг словарьн класс-биле чыып тургузуп болур. Макро, микропонимнерни кирип болур.

		словары.			черлерниң аттарын чыып, сактып өөренири	
		Тыва дылдың неологизмнери	1	Кичээл шинчилел	Тыва дылга неологизмнерниң тыптыр аргалары болгаш оларның ажыглалын катаптаар.	Уругларга тыва дылда орус, англи дылдарны дамчыштыр кирип турар чаа сөстөрниң сайгарылгазын кылыр. Ук сөстөр кайы
		Антропонимнер	2	Интеграция кичээл	Улусчу ужурлар-биле холбап, ат бээр чаңчыл-биле таныжар; Бодунуң өг-бүлезиниң аттарын уткаларның аайы-биле бөлүктөп өөренир.	М. Кенин-Лопсан Тыва чаңчыл – Кызыл, 2018 г. Бөлүктээшкини кылыр аргаларны уругларга өөредип билиндирер (үлегерлеттинген (орус, төвүт, өске дылдардан), чингине тыва). Тыва маадырлыг тоолдарда ат адаар чаңчылды таныштырып болур. Маадырның ады болгаш адының ады. Ук аттарының адалгазын өөренир.
		Тыва дылдың фразеологизмнери.	1	Кичээл шинчилел	Орус болгаш тыва дылдың фразеологизмнеринде чоок, төрөл харылзааларны илереткен фразеологизмнерниң ылгалын тодарадып, фразеологтуг сайгарылганы катаптаар.	https://www.youtube.com/watch?v=wOPIEk0mZcc Чинагийн Галсан «Болчаг шагы» 2003 ч. Кара баарывыстың көгү, ханныг хиннивистин ужу, эддивистин үзүү, сөөгүвүстүң сыйыы – дээрге хан төрөл дээн утканы көргүзүп болур.
	Речь, речевое общение и культура речи	Чугаа. Аас-биле харылзажыры болгаш чугаа культуразы	2	Кичээл-тренинг	Тыва дылда аас-биле чугаалажырының чугулазын билген турар. Тыва улустуң чугаа культуразын	Кижилер аразында харылзаа дээрге чүл? Чугааның, харылзааның үнезин билиндирер. Тыва улустуң культуразында аас чугааның чурумун таныштырар. Амгы үеде аас чугааның бижимел хевири – смстерниң

					катаптап азы бар билиглерин быжыглаар.	домактарын сайгарып болур.
		Тыва улустуң мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттары	1	Шинчилел кичээл	Тыва улустуң мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттарын дилеп, аңгы-аңгы бөлүктөп өөренир. Морфологтуг сайгарылганы катаптаары.	Паш, аяк-сава, аъттың дериг херексели, багларның хевирлери, өгнүң дериг-херексели, мал-маганның хар-назынының аайы-биле аттарын аңгы-аңгы бөлүктөргө чарыпөөренир.
Синтаксис. Пунктуация	Дылдың падеж системазы	1	Таныштыралга кичээл	Падеж деп сөстүң укталганын, кандыг харылзааларны көргүзүп турарын тайылбырлаар (Орус, англи болгаш тыва дылда падежтерниң дузазы-биле).	Падеж деп сөстүң укталганын, кандыг харылзааларны көргүзүп турарын тайылбырлаар (Орус, англи болгаш тыва дылда падежтерниң дузазы-биле). https://www.youtube.com/watch?v=AtQz6VF991U	
	Тыва дылдың падежтериниң ужур-утказы	1	Катаптаашкын кичээл	Чүве аттарының падеж болгаш саннарга өскертирин катаптап, шингээдири.	Чүве аттарын падежтерге өскерлирин катаптадыр (үлегерлеттинген чүве аттарын).	
Демдек ады	Азыраан малдың өң-чүзүнү болгаш хар-назынынга хамааржыр демдек аттары (аъттың, инектин, хойнуң, өшкүнүн, сарлыктың – тус	1	Шинчилел кичээл	Азыраан малга хамаарышкан демдек аттарын тып, темалыг бөлүктөргө чарып чаңчыгары. Демдек аттарның чадаларның тургустунар аргаларын катаптаары.	Азыраан малга хааарышкан демдек аттарын сонуургадып, оларның утказын делгемчиди тайылбырлаар.	

		черниң аайынче)				
		Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының онзагайы	1	Катаптаашкын	Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының ылгалын билген турар.	Орус болгаш тыва дылда демдек аттарының ылгалын билиндирер. Тыва дылда демдек аттарының күштелдирер чада тургузар <i>санчок</i> , <i>аян чок</i> , <i>тулган</i> деп дузалал сөстөр-биле тургустунган демдек аттарының чадаларын деңнээр.
		Тыва дылда өң илереткен демдек аттары	1		Тыва дылда өңнерниң аттарын катаптаар, өөренир.	Тыва дылда өңнерниң өске дылдардан ылгалын, чаңчылчаан культуразында тыва кижиге ак деп чүнү адаарыл? (ак чем, ак орук, ак сагыш ...)
		Кижиниң аажы-чаңын илереткен демдек аттары	1		Портрет чураан демдек аттарының онзагайын шингээдип алыр	С.А. Сарыг-оолдун “Аңгыр-оолдун тоожузундан” Аңгыр-оолдун омур-хевирин бижээн кезээн сайгарып болур. Ажы-чаң илередир демдек аттарын таварыштыр кижиниң иштики делегейи азы даштыкы омур-хевирин ажыттынып келиринче кичээнгейни салыр.
		“Тос оолдуг Доктагана кадай” деп тыва улустун тоолунда демдек аттарының ужур-утказы	1	Интергация кичээл	Тос оолдун билер эртемнеринде кирип турар демдек аттарын тодарадып, ужур-дузанын илередип билер.	Доктагана кадайның тос оглунун тос эртемнеринде кирип кирип турар демдек аттарын сайгарар.
		Демдек адынга хыналда кичээл	1	Хыналда кичээл	Демдек ады дем темага билиглерин быжыглаар.	Тыва дылда демдек аттарыга хыналда ажил
Сан ады		Уруглар аас чогаалында сан аттарының ажыглалы	2	Интергация кичээл	Тыва улустун тывызыктарында, бодалгалыг тывызыктарныда, чеченнежири чижектиг хевирлеринде сан	Матпаадыр – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2010. – 320 а.

					аттарының ажыглалын шінгээдир.	
		Тыва дылда ай, хүннү бжири болгаш чугааларының чуруму. Орус дылда ай, хүннү бжип, чугааларының чуруму	1	Шинчилел кичээл	Тыва болгаш орус дылда ай, хүннү бжиринің чурумун шінгээдир, бо ийи дылда ай, хүннү бжип чугааларының ылгалын тодарадып билер. Календарь чуруму-биле таныжар.	Ай-хүннерни бижээн чалалгаларны, чарлалдарны шинчилеп көөр. “Алдын-Сай” деп типографияның үндүрүп турар тыва чалагаларының иштин шинчилеп көөр. Тыва дылдың домак тургузуунуң аайы-биле чалалга азы чарлалдан бжидип болур.
		Тыва болгаш орус дылда дугаар сан аттары	1	Катаптаашкын кичээл	Дугаар сан аттарын өөренип тургаш дугаар деп сөстүң немежирин болгаш ооң орус дылда ажыглалы, № деп демдектиң бижилгезин шинчилээр.	Албан черлериниң аттарында, кудумчу бажыңарның дугаарларын айтып бижээнин сайгарып, шинчилеп көөр. Оларны тыва дылче очулдулар.
		Сан аттарынга хыналда ажыл	1	Хыналда кичээл	Тыва дылда сан аттары деп темага хамаарыштыр билиглерин катаптап, быжыглаар.	Тыва дылда сан адынга хыналда ажыл

8 класс (34 шак)

Программаның кезээ	Тема	Шагы	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Кичээлдин хевири	Өөредилгениң курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде)
Кирилде кичээл	Төрээн дылым – эртин-байлаам	1	Тыва дыл – чечен-мерген өгбелеривистиң салгалдан салгалче дамчыдып берген эртинези, улустуң аас чогаалында, чечен чогаалдарда кадагалаттынган деп медереп, тыва чоннуң төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билип алыр	Кичээл-лекция	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru
Синтаксис	Сөс каттыжышкыннарын ың тургузуунуң аайыбиле модельдери	2	Сөс каттыжышкынының холбааларын аңгылап билир, чугула сөзүнүң аайыбиле бөлүктөрүн тодарадыр. Сөс каттыжышкыннарының тургузуунуң аайы-биле модельдерин билир (д.а. + ч.а., с.а. + ч.а., ч.а. + ч.а., ч.а. + к.с., н. + к.с.) Сөзүглелден, домактардан сөс каттыжышкыннарын ушта бижиир, өзек болгаш чагырткан сөзүн тодарадыр. Сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазын чорудар	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер чыындызы
Синтаксис	Домактарның тургузуунуң аайыбиле бөлүктери	3	Домактарның тургузуунуң аайы-биле бөлүүн тодарадыр. Бөдүүн домактарны, ийи чугула кежигүннүг домактарны танып билир.	Кичээл-быжыглаашкын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер

	Ийи чугула кежигүннүг домактарга катаптаашкын		<p>Домактың чугула кежигүннерин, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыр.</p> <p>Сөглөкчинин хевирлерин тодарадыр: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстерниң домакка ужур-дузазын тайылбырлаар.</p> <p>Кол сөс биле сөглөкчинин аразынга бижик демдээн (тирени) салыр дүрүмнү билир.</p> <p>Делгереңгей эвес домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр</p>	<p>Кичээл-катаптаашкын</p> <p>Практиктиг кичээл</p>	чыындызы
Синтаксис	Домакты ийиги черге кежигүннер-биле делгередир	3	<p>Домактың ийиги черге кежигүннерин тодарадып билир.</p> <p>Домактың ийиги черге кежигүннерин (дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдарын) болгаш оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыр.</p> <p>Делгереңгей эвес домакты ийиги черге кежигүннер-биле делгередир. Делгереңгей домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр</p>	<p>Кичээл-быжыглаашкын</p> <p>Практиктиг кичээл</p>	<p>Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс,</p> <p>Мергежилгелер чыындызы</p>

Чугаа	Чогаадыкчы ажил.	1	Бердинген сөзүглелди номчуур,	Практиктиг кичээл	Сөзүглел
чорудулгазы. Чугаа культуразы	Сөзүглел-биле ажил		онаалгаларын күүседир. Бөдүүн домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, чугаа кезектерин айтыр, бижик демдектерин салыр. Сөөлгү домактан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижиир, сайгарылгазын кылыр		
Синтаксис	Чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның чугааның стильдериниң аайыбиле ажыглалы	3	Ийи чугула кежигүңнүг домактардан чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны ылгап билир. Сөзүглелден чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны тывар, хевирлерин тодарадыр, чугааның стильдериниң аайы-биле оларның ажыглалын хайгаараар: сөглөкчи хевирлиг (тодаргай арынныг домак, тодаргай эвес арынныг домак, арын чок) болгаш кол сөс хевирлиг (ат домаа) чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар. Сөзүглелге чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның ужур-дузазын тодарадыр	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru Мергежилгелер чыындызы
Синтаксис	Диалогта долу болгаш долу эвес домактар	2	Долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар. Сөзүглелдерде оларның ажыглалын хайгаараар. Домак сөстөрни билир. Диалог тургузарынга долу болгаш долу эвес домактарны, домак сөстөрни ажыглаар	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер чыындызы

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	Чогаадыкчы ажыл. Сөзүглел-биле ажыл	1	Бердинген сөзүглел-биле ажылдаар. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг	Практиктиг кичээл	Сөзүглел
--	--	---	---	-------------------	----------

			бөдүүн домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, чугаа кезектерин айтыр.		
Синтаксис	Чаңгыс аймак кежигүңнер-биле нарынчттынган домактарга бижик демдектери	2	Сөзүглелден нарынчттынган домактарны тывар. Чаңгыс аймак кежигүңнер-биле нарынчттынган домактарны тодарадыр. Чаңгыс аймак кежигүңнерлиг домактарга бижик демдектерин шын бижиир болгаш үн аянын сагыыр	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru

<p>Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы</p>	<p><i>Надя Рушева – мөңге чырыткы</i></p> <p><i>Чурук-биле ажил: Надежда Рушеваның «Балет» темазынга чуруктары</i></p>	<p>2</p>	<p>Салым-чаяанныг аныяк чурукчу Надежда Рушеваның чуртталгазы болгаш чогаадыкчы ажил-ижи-биле таныжар. Дыңнадыглар белеткээр.</p> <p>Башкының белеткээн айтырыгларынга даянып, чурукту топтап көөр, ооң дугайында чугааның планын тургузар, чурукка чогаадыг бижиир. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчылтынган домактарны чогаадыгга ажыглаар</p>	<p>Кичээл-таныжылга/ Кичээл-экскурсия</p> <p>Чугаа сайзырадылгазының кичээли</p>	<p>Алдан-Маадыр аттыг национал музейже экскурсия</p> <p>Е. Т. Танова «Иениң салым-хуузу»</p> <p>Надежда Рушеваның «Балет» темазынга чуруктары</p> <p>«О жизни самой юной художницы» (lyarder.livejournal.com /s/39362html)</p>
<p>Синтаксис</p>	<p>Тускайлаашкынның домакка ужур-дузазы</p>	<p>4</p>	<p>Тускайлаашкын деп чүл, ооң домакка ужур-дузазын катаптаар.</p>	<p>Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл</p>	<p>Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс,</p>

	Нарынчылтынган домактың синтаксистиг сайгарылгазы		<p>Тускайлаан кезигүннер-биле (причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдер-биле; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактар-биле) нарынчылтынган домактарны аңгылаар. Оларны кандыг сорулга-биле ажыглаанын тодарадыр.</p> <p>Нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр. Чечен чогаалга нарынчылтынган домактарның ужур-дузазын тайылбырлаар, чогаал сөзүглелдеринден тывар. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар</p>		Сөзүглелдер
	<i>Нарынчылтынган домактарга билиглер хыналдазы</i>	1	Тестиниң онаалгаларын күүседир	Тести-биле ажыл	
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	Чугааның янзылары болгаш хевирлери	3	Чугааның янзыларын (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) ылгаар. База чугааның хевирлерин (диалог, полилог, монолог) аңгылаар. Сөзүглелдерге даянып, чугааның янзыларын тургузар. Диалог, монолог, полилогтуң ажыглалын хаайгаараар, чугаазынга ажыглаар	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru

	Сөс каттыжыышкыны болгаш бөдүүн	2	Өөрөнгөн темаларын катаптаар, янзыбүрү ажылдың хевирлерин кылыр (ном-	Кичээл-катаптаашкын Практиктиг кичээл	Өөрөдилге ному «Тыва дыл», 8 класс,
	домактың хевирлеринге түңнел катаптаашкын		биле ажыл, сөзүглел-биле ажыл, аянның номчулга, бот ажыл)		Сөзүглелдер
	<i>Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларыңга олимпиада</i>	2	Олимпиаданың онаалгаларын күүседир, чыл дургузунда өөрөнгөн темаларыңга билиин хынаар	Хыналда кичээл	Олимпиаданың онаалгазын уругларның билииниң деңгелиниң аайы-биле башкы боду тургузуп алыр
	<i>Ажылдарның сайгарылгазы, частырыглар-биле ажыл</i>	1	Олимпиада ажылдарының сайгарылгазы, частырыглар-биле ажылдаар, дүрүмнерни катаптаар		
	<i>Түңнел кичээл</i>	1	8-ки класска өөрөнгөн темаларыңга катаптаашкын. Бөлүктерге ажылдаар, айтырыгларга харыылаар	Кичээл-викторина	

9 класс (34 шак)

Программаның кезээ	Тема	Хуусаазы	Өөрөникчиниң ажылчорудулгазы	Кичээлдин хевир	Өөрөдилгениң курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде)
--------------------	------	----------	------------------------------	-----------------	---

<p>Дыл дугайында ниити билиглер</p>	<p>Тыва дыл – эрте-бурун шагдан амгы үеге чедир тыва чоннун культура болгаш төөгүзүнүн кадагалакчызы</p> <p>Тываның девискээринге ажыглап турган бижиктер</p>		<p>Чоннун төөгүзүн болгаш культуразын билип алырынга төрөөн дылдың ужур-дузазының дугайында чугаага киржир. Тываның девискээринде бижиктер тураскаалдарын, оларның төөгүзүн номчуп сонуургаар, интернет четкизинден, музейден көөр.</p> <p>Тываның хаяларында бижиктер дугайында эртем-шинчилелдиг ажылдарны сонуургаар. Барыын-Хемчиктин Бижиктиг Хаяда болгаш Улуг-Хем девискээринде хаяларда чуруктар (петроглифтер), Орхон-енисей бижиктеринин дугайында база төвүт, моол бижиктерни ажыглалының дугайында дыңнадыглар, презентацияларны белеткеп, семинарга киржир.</p> <p>Тыва дылдың шинчилекчилери болгаш оларның эртем</p>	<p>Кичээл-лекция, беседа</p> <p>Кичээл-экскурсия</p> <p>Кичээл-семинар</p>	<p>Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс,</p> <p>Национал музейниң бижикке хамаарышкан делгелгези (сайтызы: музейтыва.рф)</p>
-------------------------------------	---	--	---	--	--

			ажылдарының чижектери-биле таныжар. Тыва дылдың хевирлерин ылгап тодарадыр. Тыва дугайында сөзүглелдерни сайгарар, сөс курлавырын байыдар, төрөөн чериниң дугайында билиглерин делгемчидер. Сөзүглелдерден херек медээлерни тывар. Чогаадыг бижииринге медээлерни чыыр		
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	Цитата – дорт чугааның бир хевири	2	Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектерин катаптаар. Аас болгаш бижимел чугаага (чогаадыгларга, эдертиглерге база о.ө) цитаталарны шын ажыглаар	Кичээлбыжыгл аашкын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Сөзүглелдер
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Чогаадыг “Төрөөн дылым –эртинебайлаам”	1	Мурнунда кичээлдерге алган билиглеринге даянып, чогаадыгны бижиир. Төрөөн дыл дугайында цитаталарны ажыглаар. Шын бижилгениң дүрүмнерин сагыыр	Чугаа сайзырадылганы	
Синтаксис болгаш пунктуация	Нарын домактарның бөлүктери	1	Нарын домактарның бөлүктөрүн чагырышпаан, чагырышкан деп ылгап билир, оларның кезектериниң аразында холбажыр аргаларын тодарадыр	Кичээлбыжыгл аашкын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс,
	Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары	2	Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргаларын тодарадыр, аңаа бижик демдектерин шын салыр.	Кичээлбыжыгл аашкын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс,

--	--	--	--	--	--

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Хыналда ажил</i>	1	Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр Хыналда ажилды күүседир, нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр	Билиглер хыналдазы	
---	---------------------	---	--	-----------------------	--

	Чагырышкан нарын домактарны чугааның стильдериниң аайыбиле ажыглаары	5	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары тодарадыр. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын аңгылаар, оларны чугааның стильдериниң аайыбиле ажыглалын хайгаараар (үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары), оларга бижик демдектери шын салып өөренир. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр	Кичээлбыжыгл аашкын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс,
	Кичээл-зачёт	1	Чагырышкан нарын домак дугайында билиглерин хынаар	Билиглер хыналдазы	
	Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазы	1	Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазын кылыр, бижик демдектерин тайылбырлаар	Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Мергежилгелер чыындызы

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Эдертиг</i>	2	Бижиткен сөзүглелди дыңнаар, эдертигни чурум ёзугаар бижиир	Чугаа сайзырадылгазы, билиглер хыналдазы	
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Сөзүглелдиң болгаш кол демдектери Сөзүглелдиң лингвистиктиг сайгарылгазы	тургузуу 3	Сөзүглелдиң кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлыры, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, кезектериниң аразында харылзаалыы) тодарадыр. Абзац – чугааның стилькомпозициялыг үзүндүзү, ол микротемаларны аңгылап турар деп билир. Сөзүглелдиң уткалыг кезектерин ылгаар. Домактарның болгаш сөзүглелдиң кезектерин харылзаштырып турар аргаларны тодарадыр. Сөзүглелдиң тургузуун тодарадыр. Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин	Кичээлбыжыгла ашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru

			(план, тезис, конспект, аннотацияны) ажыглаар. Сөзүглелдиң дылының онзагайын сайгарар		
--	--	--	---	--	--

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Чогаадыг «Кым болур мен?» азы «Төрээн Тывамга»	1	«Кым болур мен?» азы «Төрээн Тывамга» деп темага 3-4 абзацтан тургустунган чогаадыг бжиир	Чугаа сайзырадылгазы	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, М.247
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Сөзүглел-биле ажыл	1	Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар. Сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемаларын) тодарадыр. Утказын шын дамчыдар. Дылдың нормаларын сагыыр	Практиктиг кичээл	Сөзүглел
Стилистика болгаш чугаа культуразы	Эртем стилиниң сөзүглелдерин тургузары. Илеткел бжири Солунга статья бжири («Баштайгы башкым») Резюмени тургузары Амы-хууда болгаш социал четкилерге	4	Ном болгаш чугаа стильдерин катаптаар. Ном стилиниң янзыларын (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар, ооң кол жанрларынга сөзүглелдер тургузар (илеткел), публицистика (солунга статья), албан-херек (бодунга резюме бжиир). Чугаа стилиниң бир хевири болур чагаалажылганы чорудуп өөренир	Кичээлбыжыгла ашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, дүрүмнерни номчуур

	чагаалажылга		(кижилерниң аразында амы-хууда чагаалар, социал четкилерге чагаалар бижиириниң онзагайы). Чагаалажылга үезинде чугаа культуразын, шын бижилгениң дүрүмнерин сагыыр, сөстөрни чөптүг ажыглаар		
Дыл дугайында ниити билиглер	5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел	3	5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар, янзы-бүрү хевирлерниң ажылдарын кылыр	Кичээлкатаптаашкын Кичээл-мөөрей	Өөрөдилге ному Сөзүглел
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Хыналда эдертиг Ажылдың сайгарылгазы</i>	2	Түңнел хыналда эдертигни бижиир. Частырыглар-биле ажылды кылыр	Билиглер хыналдазы	
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>«Төрээн дылды өөренири чугула бе азы ...»</i>	1	Диспутка киржир. Бердинген айтырыгга хамаарыштыр бодалын илередир,бадыткап, түңнеп билир. Чугаа культуразын, диспуттуң дүрүмнерин сагыыр	Кичээл-диспут	

Немелде литература:

1. Доржу К.Б. Амгы тыва литературлуг дылга мергежилгелер чыындызы. Кызыл: ТывНУЧ, 2003.
2. Доржу М.Д. Бай-Тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка. Кызыл: ТывНУЧ, 2002.
3. Кара-оол Л.С. Тыва дылдың практикumu. Студентилерге өөредилге ному. Кызыл: ТывКУ, 2011.
4. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. Кызыл, 2002.
5. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология. К: ТывНУЧ, 6. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С.-С.Т. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. Башкыларга дузаламчы.- Кызыл, 2003.
7. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. –Кызыл, ТывНУЧ, 2004. 1980.
8. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. Кызыл: ТывКУ, 2004.
9. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Синтаксис. Кызыл: ТывНУЧ, 1983.
10. Сат Ш.Ч. Тыва диалектология. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
11. Сувандии Н.Д. Тыва дылдын практикumунга мергежилгелер чыындызы. Кызыл, 2003.
12. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Бартан О.О. Тыва дылда эмнелге сөзлүгү. Кызыл: Рестипография, 2004.
2. Древнетюркский словарь. _ Л.: Наука, 1969.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.
4. Монгуш С.Ч., Ондар Н.А. Юридиктиг терминнерниң орус-тыва словары. Кызыл: ИПК «Эне сөзү», 1997.
5. Монгольско-русский словарь. _ М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
7. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. _ Кызыл: ТНУЧ, 1995.
8. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
9. Серенот С.К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары. Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2010.
10. Серенот С.К. Буддизмни тайылбырлыг словары. Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2011.
11. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
12. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). _ Новосибирск: Наука, 2004
13. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
14. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
15. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _ Новосибирск: Наука, 2004
16. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.
17. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
18. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976
19. К.Б. Март-оол «5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы» Кызыл, 2002
20. А.К. Ойдан-оол, М.Ч. Ооржак «Диктантылар чыындызы 5-9 класстарга» Кызыл, 2003.

21. А.К. Ойдан-оол, С.К. Тадар-оол «Эдертиглер чыындызы 5-9 класстарга» Кызыл, 2004.
22. А.К. Ойдан-оол «Методиктиг сүмелер. 8-9 класстарның «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы» Кызыл, 1996.
23. Өөредилге ному: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн «Тыва дыл. Ортумак школаның 8-9 класстарынга өөредилге ному» Кызыл, 2001.

База ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;
- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.